

РОЗДІЛ 3. РЕЦЕНЗІЇ

СИСТЕМНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ГІДРОНІМІЇ ДНІСТРА РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ С. ВЕРБИЧА “ГІДРОНІМІЯ БАСЕЙНУ ДНІСТРА” (ЛУЦЬК: ТЕРЕН, 2017. – 544 с.)

Білоусенко П.І., д. філол. н., професор

*Запорізький національний університет
вул. Жуковського, 66, м. Запоріжжя, Україна*

pbilousenko@gmail.com

Назви водойм посідають особливе місце серед численної онімної лексики. Гідрооб'єкти, як, до речі, і гори, хребти, горби, долини, плато, низовини, гірські ущелини та ін., не змінюють, як правило, своє місцезнаходження. Мешканці, які належали до слов'янського чи неслов'янського населення, давали ім'я цим водоймам, і ці назви з часу їх виникнення в панівній більшості випадків збережено донині. Гідронімна система басейну Дністра формувалася впродовж тривалого часу, що зумовило появу в її складі генетично й хронологічно різних шарів назв гідрооб'єктів. З огляду на це С. Вербич накреслив здійснити етимологічний аналіз назв річок, потоків, балок (мокрих), озер, інших мікрогідрооб'єктів у різних частинах басейну Дністра – верхній (адміністративно-територіальні межі Львівської обл.), середній (адміністративно-територіальні межі Івано-Франківської, Чернівецької, Вінницької, Тернопільської та Хмельницької обл.) і нижній (адміністративно-територіальні межі Одеської обл. та Молдовської Наддністрянщини), з'ясувати роль різночасових слов'янських і неслов'янських елементів у становленні гідронімікону досліджуваного ареалу.

Перебування в регіоні басейну Дністра й на суміжних територіях північних фракійців, іллірійців, давніх іранців, кельтів і германців спонукає до припущення про відбиття мовних реліктів цих етнічних груп у гідронімії басейну Дністра. Розв'язати цю проблему сьогодні можна лише за допомогою лінгвістичного порівняльно-історичного дослідження системи гідронімів цього регіону. Тому С. Вербич у вступній частині монографії, ідучи за течією Дністра в межах двох держав – України й Молдови, спираючись на праці істориків, археологів, етнографів, описав процес освоєння берегів Дністра та його допливів різними слов'янськими й неслов'янськими народами, не оминаючи й етнічної історії Наддністрянщини. Тут, як переконливо довів автор, стикалися різні етноси періоду як давньої, так і пізнішої історії Наддністрянщини. Це була зона активних контактів населення Центральної, Східної та Південно-Східної Європи й Азії, які вплинули на мову багатьох народів, зокрема фракійців, іранськомовних племен (скіфів і сарматів) і праслов'ян, а згодом і давніх українців, і східних романців, а також деяких тюркськомовних народів.

У першому розділі монографії окреслено проблему виявлення мовного субстрату в гідронімії Дністра. Ця проблема досить складна з огляду на відсутність мовних фактів, представлених у словникові місцевого населення, які можна було б сьогодні чітко ідентифікувати як іранські,

іллїрійські, фракійські, кельтські і давньогерманські. Найбільшу проблему становить аналіз тих назв, які відбивають у своїй формальній структурі елементи вимерлих мов. Зокрема, мова в минулому географічно розгалуженого й численного фракійського етносу нині реально не засвідчена (див. підрозділ 1.1.). Така взаємодія праслов'янського і фракійського етносів, зрозуміло, супроводжувалася проникненням у мову етносу-переможця лексичних елементів із мови фракійського населення – гетів і даків, але вірогідних підтверджень цього сьогоднішня наука не знає.

До складних питань етномовної історії Українських Карпат і Прикарпаття, крім фракійської проблеми, з тих же причин додається ще й іллїрійська (підрозділ 1.2.). С. Вербич цілком резонно стверджує, що “перевірити ймовірну наявність іллїрійського та фракійського елементів в українському (карпатському) топоніміконі можна способом: 1) порівняння географічних поміра проргіа Карпатського ареалу, зокрема наддністрянського Прикарпаття, з тими теренами Балкан, де історично засвідчене перебування іллїрійців і фракійців; 2) суцільного вивчення топонімії Українських Карпат із вилученням тих назв, які можна етимологізувати на ґрунті палеобалканських мов” (с.21).

Іншою етнічною групою індоєвропейців, яка в давні часи, ймовірно, впливала на становлення слов'янської людності в Карпатському регіоні, були кельти, адже дослідники вважають, що Українські Карпати разом із Чехією та Південною Польщею належали до зони слов'яно-кельтських контактів. До складної проблеми міжетнічних взаємин останніх століть до н. е. й перших століть н. е. у Дністерсько-Карпатському регіоні треба віднести праслов'янсько-германські контакти та їх імовірне відбиття в мові праслов'ян, які в цей період починають освоювати прикарпатські терени.

С. О. Вербич дотримується думки, що іншомовна гідронімія формується на відповідному етнічному підґрунті протягом тривалого часу, тобто мовний субстрат передбачає етнічний. Становлення гідронімікону Дністра відбувалося в регіоні, де слов'янський етномовний елемент нашарувався на неслов'янський, часом на неіндоєвропейський. З огляду на це дослідник вирішив проаналізувати весь гідронімічний реєстр басейну Дністра, врахувавши дані найновіших історичних і лінгвістичних досліджень, щоб підтвердити або спростувати своїх попередників щодо належності конкретного гідроніма до субстратних, адже, як засвідчують спеціальні етимологічні студії С. Вербича з гідронімії, у розряд іншомовних потрапляли архаїчні слов'янські назви гідрооб'єктів із затемненою семантикою твірних основ. Їх він називає псевдофракійськими, псевдоіллїрійськими, псевдокельтськими та псевдогерманськими.

Зокрема, автор подає зразки власних реконструкцій онімів, які його попередники зазвичай відносили до фракійських. Наприклад, він не відкидає праслов'янського походження назви Карпати. Його твердження, оперті на знання історії, ґрунтовні, їх важко заперечити, тим більше, що автор подає свій варіант як імовірний. Щоправда, тут дослідник виходить за межі теми роботи, бо оронім Карпати не належить до гідронімів. Але цілком переконливими нам видаються його міркування з приводу генетично слов'янського походження гідронімів Опір, Хрустів, Зубря, Лімна, Совтань та ін. Тут же поряд дослідник аналізує гідроніми із ймовірними фракійськими основами, умовно зараховуючи до них назви Муха, Серет, Сорока. Після кваліфікованого етимологічного аналізу цих гідронімів він розглядає їх як такі, що могли розвинутися на фракійськомовному ґрунті або ж на слов'янському.

У такому ж ключі С. Вербич розглянув псевдоіллїрійські гідроніми. Зауважимо, що він сміливо веде дискусії з досить знаними, авторитетними в усьому світі етимологами, наводячи неспростовні факти слов'янського походження низки розглянутих онімів. До них, на думку дослідника, належать гідронім Багінка (Багонка), Барбара, Бутельський, Бутивля, Гериня, Джурин, Дуба, Дустрів, Жван, Занів, Жон, Липа, Орава, Стривігор, Стрий, Черхава та ін.

Водночас дослідник аналізує гідроніми, які можна вважати іллірійськими. Серед них номен Бая, який не має аналогів в інших регіонах України, зате має відповідники в іллірійському топоніміконі, зокрема в басейні Вісли, з огляду на локалізацію іллірійців у цьому регіоні. Святослав Олексійович не виключає того, що цей етимон є назвою-метафорою (< псл. *bajati ‘говорити, балакати’). Не вдалося однозначно встановити й мовну належність (слов’янське й іллірійське походження) також гідроніма Кудавець.

Докладний аналіз торкнувся й найменувань водойм, що їх мовознавці відносили до кельтських (Бакота, Бібрка, Сукіль, Щирець). Викладені автором монографії вагомі аргументи стосовно формальної структури, ареальних зв’язків цих гідронімів зі спорідненими топонімами на інших слов’янських теренах дають підстави спростувати думки мовознавців про еволюцію цих гідронімів із кельтських етимонів і обґрунтувати їхню слов’янську етимологію.

Підтвердити або спростувати висновки своїх попередників щодо германської генези гідронімів Молода, Мурафа, Піскава, Снивода, Спи́на, Стінава, Тибр допоміг С. О. Вербичу докладний етимологічний аналіз цих назв із залученням нових лінгвістичних фактів. Це дало підставу дослідникові відмежуватися від інших версій інтепретації структурно-семантичної природи їхніх основ (зовнішньої та внутрішньої форми) й констатувати для них вагому слов’янську ресурсну базу.

С. Вербич не знайшов пояснення для ймовірних кельтських гідронімів, але окремий параграф присвячує гідронімам із можливими германськими основами. Зокрема, він тут переглянув етимологію гідроніма Піскава як континуант герман. *fisk-a(h)wa ‘рибна річка’. Не задовольнила його й так звана “піщана” етимологія гідроніма (*піскова ‘яка містить пісок’). Дослідник припускає, що згадана назва – континуант псл. *piskava з різною семантикою залежно від значення твірного *piskati ‘видавати різкий звук-писк’ чи ‘текти, струмувати’. На цій підставі гідронім Піскава можна розглядати в системі слов’янського лексичного матеріалу.

Етнічна історія Нижньої Наддністрянщини (адміністративно-територіальні межі сучасних України (Одеська обл.) і Молдови старої ери формувалася переважно під впливом ірансько-та фракійськомовного населення. У регіоні Нижнього Дністра й суміжного Нижнього Наддунав’я мешкали переважно фракійці, східна межа розселення яких тривалий час пролягала течією Дністра. Із-поміж численних фракійських племен дослідники локалізують тут гетів і даків. На цьому тлі С. Вербич розглядає назву Дністер, яку найдавніші писемні джерела фіксують у різних формах. Більшість дослідників етимологізує різні назви Дністра на неслов’янському ґрунті. Автор рецензованої праці, розглянувши ірано-фракійські (фракійсько-дакійські) погляди на походження цієї назви, досить аргументовано стверджує, що гідронім Дністер – це генетично неслов’янська назва, її слов’яни успадкували від етносів, що населяли досліджуваний регіон раніше, але вона настільки міцно закріпилася в праслов’янській мові, що сьогодні фактично втратила свою формальну іншомовність.

Найповнішим у рецензованій праці є третій розділ “Слов’янська гідронімія басейну Дністра: структура, донімна семантика, етимологія”. Розпочато цей розділ із розгляду архаїчних гідронімів праслов’янського рівня. Виявляючи глибоку обізнаність із літературою з проблеми, майстерність аналізу гідронімів на широкому тлі мовних слов’янських і неслов’янських мовних фактів, С. Вербич впорався із поставленими в підрозділі завданнями. Цілком справедливим є твердження автора, що важливим показником архаїчної слов’янської гідронімії (топонімії) є словотвірна структура як самого гідроніма, так і твірного для нього місцевого географічного терміна.

Слід схвально оцінити й прагнення автора удокладнити аналіз груп гідронімів за формантами. Першими він розглянув номени із формантом -ava, тут його етимологічні розвідки не викликають заперечень. Далі в рецензованій праці проаналізовано купно понад

50 назв на -іса та -есь. Автор виробив критерії віднесення гідронімів зі згаданими суфіксами до давніх назв й дотримуючись їх, ґрунтовно проаналізував номени з цими формантами, вивівши їх із праслов'янських етимонів, переважно апелятивів. Словотвірна структура усіх суфіксальних похідних виписана добре.

С. Вербич окремих підрозділ присвятив топонімічним дублетам, тобто омонімам у сфері власних назв, з'ясуванню первинності / вторинності складників онімно-омонімічних пар, визначення ролі мовних і позамовних чинників у встановленні первинності / вторинності онімів у межах омонімічної пари. Із цим завданням автор успішно впорався й перейшов до розгляду давніх українських найменувань гідрооб'єктів. У цьому підрозділі автор розглянув гідроніми, утворені від праслов'янських основ, але які сформовані вже після розпаду праслов'янської етномовної єдності впродовж давньо- і середньоукраїнського періодів. Це зумовлено тим, що фонетичні зміни відбуваються протягом тривалого часу й часто не завершуються в якийсь один період розвитку мови. Тому хронологія гідроніма на підставі лише фонетичних змін, відбитих у його структурі, відносна. До зазначеної групи віднесено також ті назви гідрооб'єктів, які не мають загальнослов'янських паралелей і зафіксовані лише в межах України (за умови, що це не праслов'янський лексичний регіоналізм, відбитий у власній назві гідрооб'єкта) або мають співвідносні потапоніми тільки в гідроніміконах близькоспоріднених білоруської та російської мов та мають у своїй структурі певний словотвірний формант, що вказує на певні хронологічні межі появи гідроніма. На цих засадах проаналізовано гідроніми Вівня < Вовня < *Вовна < вовна 'хвиля' < вълна, Бѣрний < псл. *dъbъrъnъ(jь), Вовк < *Вългъкъ < псл. *vъlgъкъ, Збір < *сѣборъ, Коросниця < псл. *korstъnica, Лосниця < псл. *lъskъnica, Черлений < д.-укр. чървленъни з дальшими фонетичними змінами на українському ґрунті, зумовленими занепадом зредукованих.

Найбільшу групу з-поміж генетично слов'янських гідронімів у басейні Дністра становлять найменування, які виникли на власне українському ґрунті. Такі гідроніми, до речі, найчисленніші, порівняно з іншими групами назв гідрооб'єктів, і в інших регіонах України. Основним критерієм, на підставі якого дністерські гідроніми автор кваліфікує як пізньоукраїнські, є словотвірний. Це назви, утворені в результаті трансонімізації місцевих мікротопонімів чи ойконімів (напр.: Вільшаник, Грушка, Дубрівка, Суходіл); лексико-семантичним способом від етимологічно прозорих апелятивів, часто поширених лише в межах українськомовного ареалу (напр.: Брідок, Гуркало, Ріг, Рудачка, Фоса), а також унаслідок метафоричного переосмислення загальноновживаної лексики на основі різних асоціацій (напр.: Блукайло, Грішний, Кожушний); суфіксальним способом від суміжних гідронімів, оронімів, назв поселень чи мікротопооб'єктів (напр.: Антонівка, Баковецький, Жукотинець, Недільнянка); способом лексикалізації та онімізації применниково-іменникових сполучень (напр.: Замлачки, Межихати, Надглинище, Підбереза); поєднанням компонентів в атрибутивному (описовому) словосполученні (напр.: Великий Малявський, Довгий Потік, Долина-Попова, Зимна Вода, Монастирська Вода; З Керничок, Коло Школи, Під Каменем; Потік з Кичірки, Потік з-за Полонинки, Потічок із-під Укерника); також гідроніми, похідні від поширених християнських антропонімів, місцевих прізвищ (прізвищ) (напр.: Букачева, Деманів, Кирилове, Луциків, Никифорове, Фіренчин).

Південнослов'янські мовні впливи на топонімічну систему Нижньої Наддністрянщини й прилеглих земель історично не такі давні. Їхній слід датується кінцем XVIII – початком XIX ст. Цей період позначений активною міграцією в пониззя Дністра й на суміжні території болгар, які заселили терени, де до них проживали переважно татари. До назв гідрооб'єктів Нижньої Наддністрянщини болгарського походження, які сформувалися в місцевому мовному середовищі, зазнавши східнослов'янського (українського, почасти російського) мовного впливу, С. Вербич після ґрунтового аналізу цілком резонно відносить гідроніми (переважно назви мокрих балок) Булгарка, Главан, Голямата Свиная, Граменова Балка,

Данчувата Балка, Довбока, Долина Пояна, Заплази, Куньова Балка, Кустадинчена Балка, Марциянската Балка, Матка, Мурлова Балка, Подкоренската тощо.

Окремий підрозділ у монографії присвячено слов'янським гідронімам, трансформованим унаслідок іншомовних впливів, адже в гідроніміконі багатокультурного ареалу певну частину становлять назви, які у своїй структурі відбивають елементи різних мовних систем, що зумовлено дією такого явища, як інтерференція. Сміливо дискутуючи з досить поважними дослідниками, С. Вербич показує, як слов'янські гідроніми зазнавали інтерферентного впливу інших мов, що дало підстави деяким дослідникам виводити ці назви з тих мов. Автор майстерно "очищає" ці гідроніми від іномовних нашарувань, розкриваючи їхнє слов'янське походження.

У четвертому розділі книги проаналізовано неслов'янські гідроніми басейну Дністра хронологічно пізнішого походження, поява яких у басейні Дністра історично зумовлена. Розпочинає автор огляд неслов'янських назв з гідронімів зі східнослов'янськими мовними рисами, де йдеться насамперед про українсько-румунську культурну взаємодію, про румунські мовні впливи.

С. О. Вербич виявив, що кількісно найбільшу групу назв у дністерському гідроніміконі зі східнороманськими формальними ознаками становлять утворення, що перейшли від апелятивів в оніми або виникли внаслідок трансонімізації суміжних топонімів (мікротопонімів, оронімів), похідних від лексем із переважно географічною семантикою. Ці слова (загальні назви) автор кваліфікує як прямі запозичення в тих українських діалектах у межах Наддністрянщини (буковинських, подільських, бойківських, наддністрянських, степових), які безпосередньо контактували зі східнороманським мовним середовищем.

У прикарпатській частині басейну Дністра автор відзначив низку генетично східнороманських гідронімів, що виникли способом трансонімізації ідентичних назв орооб'єктів, мотивованих відповідними географічними апелятивами. Етимологічні студії цього підрозділу С. Вербича вивершені, їм можна вірити.

У коло неслов'янських за походженням гідронімів потрапили й номени з суфіксально ускладненою основою типу Ардзялуша, Боулуй, Брезой, Лунгуця та ін. Кількісно меншу групу становлять назви гідрооб'єктів, похідні від молдавських (румунських) власних особових назв. Здебільшого такі гідроніми позначали невеликі об'єкти, сигналізуючи про належність території, де вони локалізовані, певному власникові. Дослідник виявив, що ця належність виражалася за допомогою афіксів – словотвірна адаптація за допомогою суфікса **-ов-**, **-ул-**, **-ой** тощо (Боборязове, Пражеловак, Дикул) або без формальних ознак належності (Драган, Кантемир).

Явище структурної адаптації іншомовних слів (на слов'янському ґрунті) досить поширене в апелятивній лексиці, проте на сьогодні в українському мовознавстві малодосліджене. Йдеться про те, що запозичене слово оформлюється українським (слов'янським) суфіксом. Яскрава ілюстрація такого лінгвоконтактування – апелятивний і онімний словники. У регіоні басейну Дністра наявні гідроніми, у структурі яких поєднані східнороманський і слов'янський мовні (діалектні) елементи. До них належать назви гідрооб'єктів із румунськими твірними основами, оформлені слов'янськими афіксами. Це здебільшого суфікси **-ець**, **-ин**, **-ка**, **-н-**, **-ськ-**.

Окремий підрозділ у книзі присвячено тюркським гідронімам. Тюркські вкраплення гідронімного рівня дослідник виявив на території Середньої Наддністрянщини. Однак ідентифікувати їх надто складно, оскільки відсутня чітка співвіднесеність гідронімів із апелятивною лексикою конкретної тюркської мови з огляду на те, що пласт тюркської гідронімії на території України формували численні тюркські племена (наприклад, печеніги, половці, ногайські та кримські татари). До того ж наука не має у своєму розпорядженні

достатньої кількості відомостей про давні тюркські мови, які функціонували в досліджуваному регіоні.

За будовою гідроніми тюркського походження поділяють на три групи: 1) прості (одноосновні); 2) складні (двохосновні); 3) складені (назви-словосполучення). С. О. Вербич розуміє, що такі назви важко етимологізувати, тому, вивчивши думки інших учених, він наводить версію, яка видається йому найбільш переконливою.

Підрозділ переповнений цікавими знахідками, етимологіями. Зокрема, гідронімооснову Іккель мотивувала, найімовірніше, ознака *‘сторона озер (водойм)’. На підтвердження запропонованого пояснення гідроніма автор подає споріднені тюркські назви (річки й озера) Ік у басейні Ками, Іртишу, на півночі Уралу, в Башкирії й Татарстані, а також двохосновний гідронім Акколь (Аккуль) у Казахстані – типологічна паралель до Іккель. Проте зв’язок гідроніма Мар’яна з відповідним антропонімом неоднозначний. Автори монографії “Гідронімія Нижнього Подністров’я” відносять цю назву до тюркських за генезою, припускаючи її мотивацію тюрк. *maγan* ‘зміїний бік’, що, на думку Святослава Олексійовича, загалом можливо. На ймовірність такої етимології вказують типологічно споріднені паралелі – укр. назви б. Змієва та яру Зміїв у басейні Сіверського Дінця, б. Зміїна в басейні Дніпра.

Досить оригінальним є розділ про гідроніми з імовірною альтернативною етимологією, у яких іноді складно однозначно визначити її словотвірну й семантичну мотивацію. Це зумовлено тим, що в основу номінації водойми могли бути покладені різні ознаки – властивості самої річки (поток, озера, балки тощо) або прикметні риси навколишньої місцевості, як-от: певні особливості її топографії, етнічної історії чи відношення до конкретної особи, наприклад, власника. В одному випадку на етимон гідроніма чітко вказує його словотвірна структура. У другому – твірну основу гідроніма могли мотивувати однакові за формою апелятиви або оніми в межах однієї мови або з різною мовною належністю. У цьому разі С. Вербич вважає за необхідне наводити обидві версії як однаково ймовірні, наприклад, пот. Жапár можна трактувати як лексико-семантичний дериват від гіпотетичного жапар < жап-ар (пор. формант **-ар** у гідрографічних апелятивах тюрк. бунár ‘джерело, фонтан, колодязь’, кайнар ‘джерело’, < тюрк. жап ‘великий арик, зрошувальний канал’. З іншого боку, Жапар, можливо, є фонетично видозміненою формою від *Джапар ~ Джафар, мотивованою відповідним антропонімом.

Завершує книгу підрозділ про структурно адаптовані (на слов’янському ґрунті) гідроніми. Автор виявив, що найчастіше до тюркських назв гідрооб’єктів, які функціонують у слов’янській топонімосистемі, приєднується релятивний суфікс **-ськ-**. Це можна пояснити продуктивністю цього дериваційного типу назв у слов’янській топонімії. Крім цього, у басейні Дністра представлені гідроніми, твірні основи яких мотивовані тюркськими лексемами, але оформлені слов’янськими суфіксами **-ськ-**, **-ець**, **-ина**, **-к-а**, **-ов**. Карагліцька Балка, Аджидирка, Караєць.

Дослідник також виявив, що, входячи в слов’янську топонімну систему, афіксальні гідроніми тюркського походження зазнають фонетичної адаптації, наприклад, тюрк. суфікс *-ly* змінювався на **-ла** (**-ля**), **-лея**, **-лія**, суфікс *-sa* на **-джа**. Відантропонімі деривати (Алкази від антропоніма *Alğazi*, Муртаза від імені Муртаза та ін.) не мають суфіксів належності. Автор виявив також гідроніми, пов’язані з конкретною етнічною назвою, на позначення того чи того тюркського племен.

Ця оригінальна, новаторська праця, здійснена з урахуванням досягнень сучасної вітчизняної й зарубіжної лінгвістики, по праву займе почесне місце в низці зразкових досліджень, які торують шлях до вивчення гідронімікону всієї України.